

Andelko Badurina

RAZVOJ SAKRALNOG PROSTORA

»Gospodine, vidim da si prorok — reče mu žena. — Naši su se očevi klanjali na ovome brdu, a vi kažete da je Jeruzalem mjesto gdje se treba klanjati.«

»Vjeruj mi ženo — reče joj Isus — dolazi čas kad se nećete klanjati Ocu ni na ovoj gori ni u Jeruzalemu... Ali dolazi čas — i već je tu — kad će se pravi klanjaoci klanjati Ocu u duhu i istini, jer Otac takve klanjaoce želi.« ... (Iv 4, 19-24).

Danas se često susrećemo s problemima kako stare povijesne crkvene prostore prilagoditi novim liturgijskim propisima, odnosno kakve nove liturgijske prostore graditi, kakvim suvremenim simbolima označiti vječne religijske sadržaje, kako posuvremeniti odnos čovjeka s Bogom u vidljivom obliku.

Nije to od jučer. Već su se Kain i Abel »potukli« oko načina na koji treba davati hvalu Bogu, — ratarski i lovački način žrtvovanja.

To je sadržaj iz gore citiranog razgovora između Isusa i Samarijanke na Jakovljevu zdencu. Znakovito je da se taj povijesni razgovor odvija upravo na Jakovljevom zdencu, — zdencu obiju židovskih tradicija.

Takve su rasprave i dileme, užih ili širih razmjera, bile česte u povijesti čovječanstva, i uvijek su rezultirale kompromisima između: nedostupnosti i pristupačnosti, tajnovitosti i javnosti, hijerarhičnosti i demokratičnosti, ekskluzivnosti i masovnosti, raskošnosti i jednostavnosti, posrednosti i neposrednosti, posrednog i osobnog susreta čovjeka s Bogom.

Budući da je Krist rekao da će doći vrijeme kada se ljudi neće klanjati Bogu ni na brdu (Garizimu) ni u jeruzalemskom hramu, mi vjerujemo da će ono doći. Ali dok ono nije »već tu«, morat ćemo i nadalje ići »*per visibilia ad invisibilia*«, služiti se prostorom i predmetima

u službenom saobraćaju s Bogom. Ovdje ćemo pokušati donijeti kratak povijesni pregled razvitka sakralnih prostora od prapovijesti do danas, koji će nam možda pomoći u rješavanju naših današnjih problema u organizaciji crkvenog prostora.

Pretkršćanski sakralni prostori

Kroz čitavu povijest ljudskog roda susrećemo se s činjenicom da su za susret, vezu između Boga i ljudi uvijek bila određena posebna vremena, posebni prostori, posebni ljudi, posebni predmeti, posebni gesti, posebne riječi, posebni zvukovi, — neuobičajeni, nesvakidašnji, izuzetni. Za sve njih upotrebljavamo zajednički naziv **sakralni** od lat. *sacrare* = posvetiti, odrediti, prikazati nekom, pokloniti, na propast odrediti, posvetiti i time nepovredivim učiniti, vječitim, besmrtnim učiniti, kao sveto poštivati.¹

Poganski sakralni prostori

U prapovijesti, apsolutnoj kao i u relativnoj, kod tzv. današnjih primitivnih kultura, svetišta su uvijek bila na izuzetnim, iz bilo kojeg razloga, i nedostupnim mjestima, odnosno jedino Bogu pristupnim mjestima, što bliže božanstvu.

Izbor tih mjesta ovisio je o mnogočemu, a ponajviše o klimi i konfiguraciji terena. U svakom slučaju, ta su mjesta bila slična mjestima stanovanja, ali od njih odijeljena, ponekad samo distancom, a ponekad i oblikom.

U ravničastim i šumovitim predjelima svetišta su smještena u najnepristupačnijim dijelovima šuma, ili se pak dio šume odredio za svetište, a pristup njemu bio je zabranjen, osim žrecima (juridička nepristupačnost, tabu). U brdovitim krajevima svetišta se smještaju na teže pristupačnim vrhuncima. U sušnim predjelima (pustinje, stepe, savane) svetišta će biti kraj rijetkih voda, ili pak usamljenih velikih stabala. Na tim su se mjestima prinosile žrtve, bilo primicijske bilo propicijatorne, paljenice ili ljevanice, a na njima su se vršili i obredi inicijacije mladeži.²

O tome imamo brojna svjedočanstva koja nam donosi komparativna povijest religija i arheologija, a neka nam donosi i sama Biblija. Ta se svjedočanstva međusobno podudaraju, premda Biblija govori samo o jednom uskom geografskom području (Bliski i Srednji istok).³

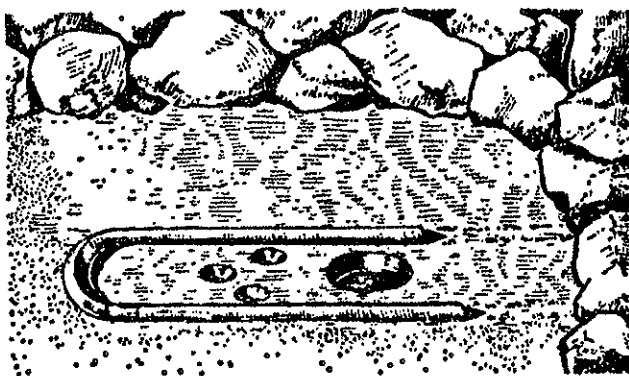
¹ M. DIVKOVIĆ, *Latinsko-hrvatski rječnik*, s. v.

² A. GAHS, *Povijest religija. Najstarije primitivne kulture*, II, B, II, (žrtve i molitve). Tipkana skripta, sada na Teološkom fakultetu u Zagrebu. Jedan pretpkani primjerak kod autora.

³ U ovom ćemo se eseju ograničiti na opis razvoja svetišta u Evropi, Mediteranu i Bliskom istoku.

Ta su mjesta uvijek bila gledana sa strahopoštovanjem (strahom i poštovanjem). Strah je ulijevala njihova stvarna (geografska), ili pak juridička (tabu) nedostupnost, a poštovanje njihova grandioznost, odnosno prirodna uzvišenost. Na ta mjesta smiju samo odabrane osobe (žrec, vrač, šaman), i to samo u određenim vremenima, s određenom zadaćom posredovanja između Boga i ljudi.

Odieljenost sakralnog od stambenog prostora zapaža se već u višem paleolitiku (Magdalenien), jer se već tada jedan dio špilje, onaj bliže ulazu, koristi za stanovanje, dok je drugi dio, u dnu špilje imao sakralni karakter, gdje su se odvijali obredi, a taj je dio uvijek bio posebno »opremljen«. Takav primjer je glasovita špilja Niaux u centralnom francuskom masivu, nazvana prapovijesnom »kapelom Sikstinom«, a osobito njezina tzv. »crna sala«, čiji je svod čitav oslikan lovačkim i animalnim scenama koje imaju *propicijatorni* značaj.⁴ Špilja pak Windenmannlis kraj St. Gallena u Švicarskoj, u svom najkrajnjem teško pristupačnom dijelu ima niz naslaganih lubanja i drugih kostiju špiljskog medvjeda s jasnim znakovima da su ondje namjerno spremljene od ljudske ruke jer su pokrivene kamenim pločama, a imaju karakter *primicijske* žrtve.⁵ Slična »svetišta« imamo i u špiljama Drachenloch ob Vättis u Štajerskoj, Petershöhle kod Veldena u Bavarskoj te u Potočkoj Zijalki kod Celja.⁶ Posebno je značajno sačuvano svetište za žrtve paljenice i ljevanice u Agtečkoj pećini u Mađarskoj⁷ (slika 1).

Slika 1.

Agtečka pećina u Mađarskoj.

U tamnom uglu 200 m od ulaza nalazi se uređeno mjesto za žrtvovanje s ostacima pepela.

U doba neolitika već se grade posebna svetišta namijenjena u prvom redu kultu mrtvih. Neka od njih imat će oblik špilje, ili kuće, kao npr. megalitski grob u Bounias-u na ušću Rhone u Francuskoj (slika 2), ili pak kružnog oblika bez krova, kao što su poznati engleski cromlech-i⁸ (slika 3).

⁴ R. HUYGHE, *L'art et l'homme*, Larousse, Paris 1956, sv. I, str. 25–27.

⁵ A. Gahs, o. c.

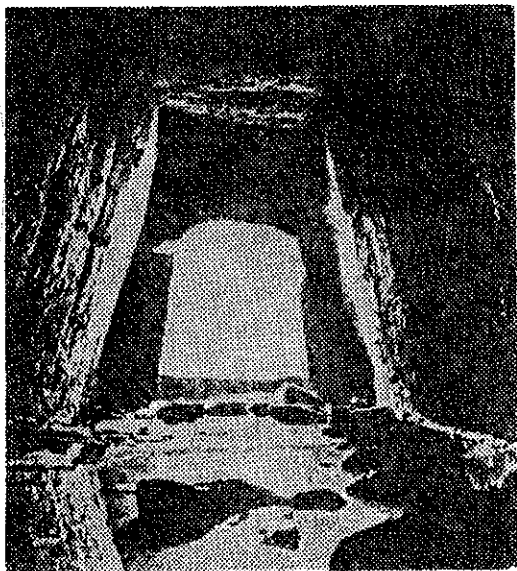
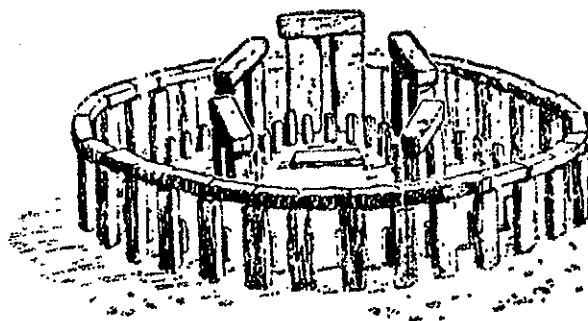
⁶ Ibidem.

⁷ J. NEUSTUPNI, *Praistorija čovječanstva*, Sarajevo 1968, str. 310.

⁸ R. Huyghe, o. c., str. 30–55, ili bilo koji priručnik povijesti.

Slika 2.

*Kromleh u Stonehenge-u
u Engleskoj (oko 1500. g.
pr. Kr.).*

Slika 3.

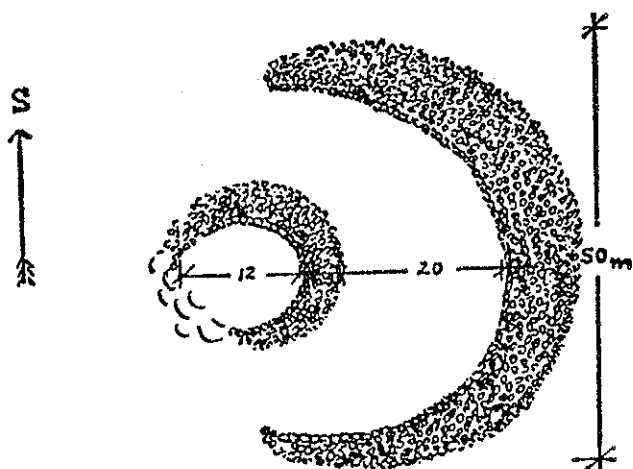
*Unutrašnjost megalitske
grobnice u Bounias-u u
Francuskoj (3. milenij).
(Umjetna špilja).*

Od tih primjera pa dalje prema novijim povijesnim razdobljima svetišta će gotovo uvijek imati kružni ili pak u novije vrijeme pravokutni oblik s nekoliko različitih koncentričnih prstenova koji će označavati stupanj sakralnosti. Krug i pravokutnik će se u sakralnim prostorima izmjenjivati ili zajedno kombinirati istodobno (krug u pravokutniku) ili sukcesivno u obliku elipse, ovala.

Iliri su u našim stranama u doba neolitika, pa i u metalno doba, svoje gradine, koje su bile u isto doba i zbjegovi i sakralni prostori, gradili često u nekoliko ovalnih prstenova, a uvijek su bile na teško pristupačnim uzvisinama. Većina od njih sačuvana je do danas⁹ (slika 4 i 5).

Kada se u srednjim i visokim civilizacijama za stanovanje počinju graditi stalne kuće, a zatim i gradovi, i za božanstva će se početi graditi posebne »kuće«. Ti prostori više neće biti na tajnovitim i nedostupnim mjestima, ali će svakako biti izuzetni, a donekle će i imitirati prapovijesne sakralne prostore, špilje, šume, vrhunce. Bit će izuzetne ne

⁹ Opširnije o gradinama vidi kod A. ŠKOBALJ, *Obredne gomile, Sveti Križ na Ciovu 1970, passim*; A. STIPČEVIĆ, *Kultovi starih Ilira*, Sarajevo 1981.

Slika 4.

Dvostruka koncentrična
gradina, istočna od Sv.
Jure nad Podstranom.
(A. Škopalj.)

toliko svojim smještajem, premda će biti smještane na određena mjesta, koliko svojim oblikom; nekad će biti veoma visoki, podsjećajući tako na nekadašnje vrhunce (zikkurat), neki će iznutra ili izvana, ili i iznutra

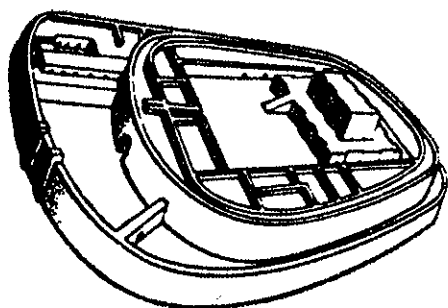
Slika 5.

Prapovijesna gomila i tri
starohrvatska poganska
toponima (Perun, Perunić,
Perunsko) nad Podstranom
(A. Škopalj).
(Sve zajedno »prekršteno«
je crkvicom sv. Jure.)

i izvana, imati bezbroj stupova, nosača, podsjećajući tako na svete gajeve, a unutrašnjost će im uvijek biti ovijena tamom ili polutamom i dostupna samo pojedincima, podsjećajući tako na nekadašnje špilje.

U ravnicama Mezopotamije, gdje nadaleko nema brda, grade se umjetna »brda«, veoma visoki »hramovi« — zikkurati, stupnjevite pi-

ramide koje na vrhu imaju ravan plato na kome se prinose žrtve, dok im je unutrašnjost neiskorištena kao prostor (slika 6, 7 i 8).

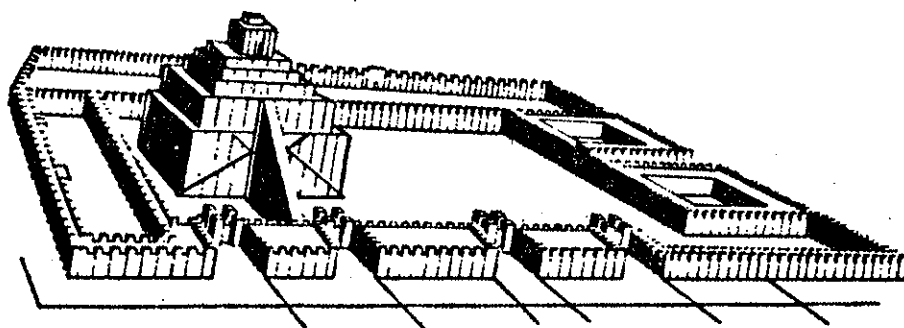
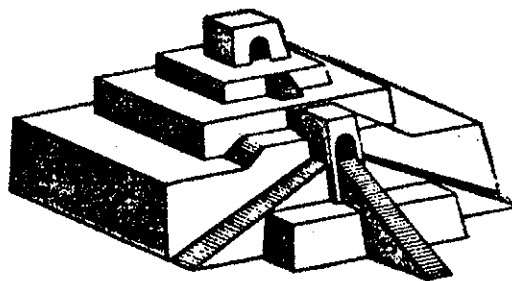

Slika 6.

Chafadschi u Mezopotamiji. Ovalni hram s nekoliko prstenova zida i povišenim žrtvenikom (oko 2700. g. pr. Kr.).

Slika 7.

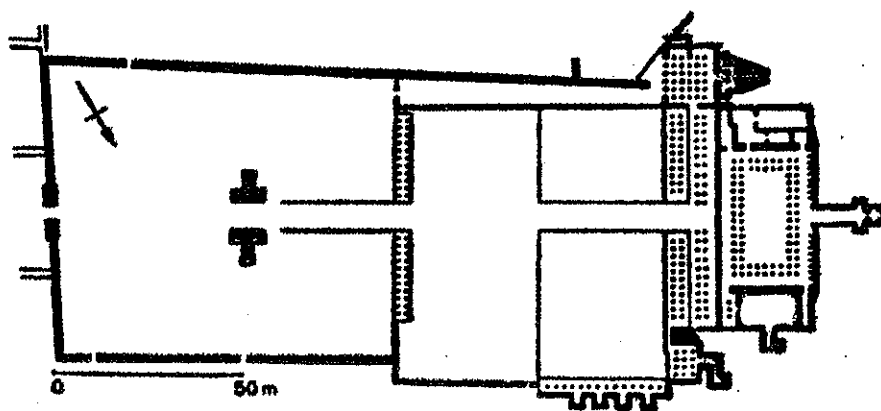
Zikkurat u Ur-u (oko 2.000 g. pr. Kr.). Žrtvenik na umjetnom »brdu« unutar pravokutnog dvorišta.

Slika 8.

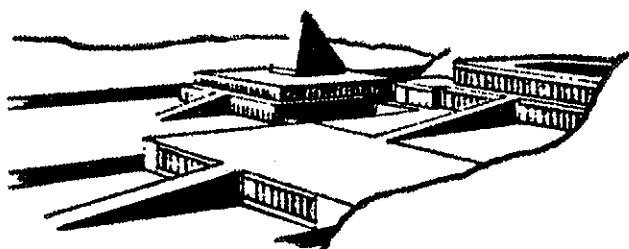
Zikkurat Etemenanki u Babilonu (oko 600. g. pr. Kr.). Pravokutni hram s umjetnim »brdom« nalazi se usred grada.

Egipatski su hramovi izvana jakih, masivnih zidova, često u podnožju brda, djelomično ukopani u brdu, a u unutrašnjosti im je nepregledna šuma stupova koji nose strop. Sama unutrašnjost je u gotovo potpunoj tami. U unutrašnjost pristup imaju samo svećenici, dok narod stoji vani u prostranim dvorištima. Njihova unutrašnjost svojom tamom i mnoštvom stupova podsjeća istodobno i na svete gajeve i na špilje (slika 9 i 10).

Slika 9.

*Hram mrtvih u Deir el Bahri u Egiptu (oko 2000. g. pr. Kr.).
Prostrana dvorišta, a u unutrašnjosti »šuma« stupova.*

Slika 10.

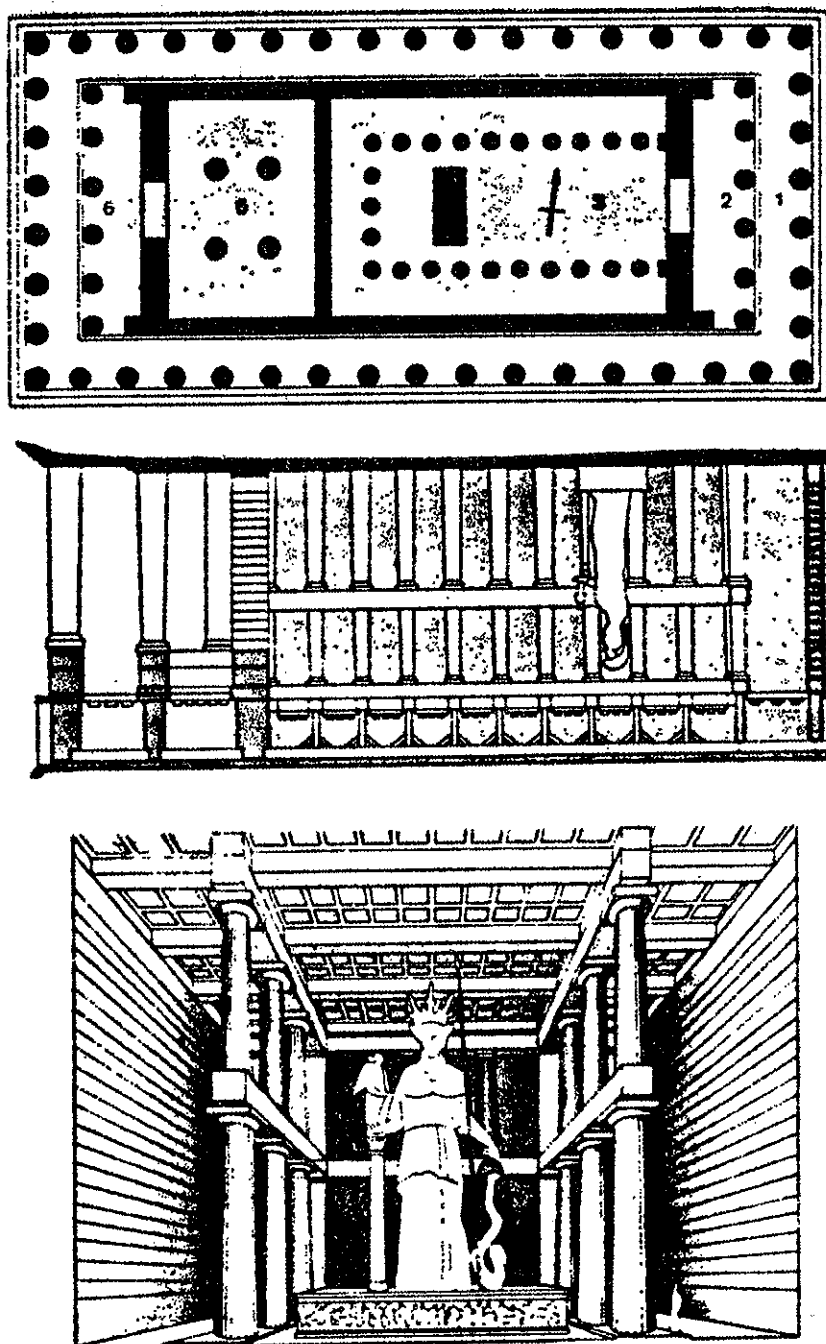
*Deir el Bahri.
Pogled na rekonstrukciju.*

U mediteranskoj grčkoj i rimskoj antici, koje su neposredno prethodile kršćanstvu, hramovi su relativno malog oblika, imaju oblik pravokutnika ili kruga, a smješteni su na prirodnim ili umjetnim uzvisinama unutar grada ili neposredno kraj grada — akropola. Izvana i iznutra imaju »šumu« kamenih stupova, a u polutama unutrašnjosti smješten je kip božanstva, često u hrizelefentinskoj tehnici (zlatno i slonova kost). Unutrašnjost je pristupačna samo svećenicima u rijetkim prilikama, dok vjernici hram smiju samo gledati i diviti mu se izvana. Divljenja i poštovanja vrijedne ovdje nisu toliko dimenzije, koliko savršenstvo oblika i izrade (slika 11).

Na tragovima tih triju tradicija: babilonske, egipatske i grčke, bit će sagrađen i jeruzalemski hram, o čemu će kasnije biti govora.

Slavenska svetišta

Hrvati su kao i ostali Slaveni u svojoj pradomovini, a vjerojatno i u prvim danima nakon doseljenja, imali svetišta u svetim gajevima, vrhuncima, vodama i špiljama, već prema konfiguraciji tla, ali i prema

Slika 11. Hram Atene Parthenos u Ateni, na Akropoli (oko 450. g. pr. Kr.). Tlocrt, uzdužni i poprečni presjek. (»Šuma« stupova iznutra i izvana.)

božanstvu kome je svetište posvećeno.¹⁰ Takva su svetišta zasigurno podizali i u novoj domovini nakon doseljenja, a neka su se od njih svojom izuzetošću zadržala više stoljeća nakon pokrštavanja, kao što su se i neki običaji zadržali gotovo do dana današnjega.¹¹

¹⁰ Opširnije o religiji starih Slavena vidi kod N. NODILO, *O Slavenima i staroslavenskoj vjeri*, Zagreb 1929, te novo izdanje u pretisku »Logos-a« iz Splita; F. LEDIĆ, *Mitologija Slavena*, Zagreb 1969.

¹¹ O praslavenskim kulturnim običajima koji su se do danas sačuvali kod Južnih Slavena vidi: S. KULIŠIĆ, P. Ž. PETROVIĆ, M. PANTELIC, *Srpski mitološki rečnik*, Beograd 1970. (ne obazirući se na nesuvisla tumačenja koja se redaju uz neke običaje).

Brojne gomile na vrhovima brda duž cijelog primorja, na otocima, pa i u kontinentalnom dijelu, kao i toponimi koji označuju mjesta žrtvovanja. To su toponimi koji u svom imenu nose konsonante »trb« (ili trv), različito vokalizirane, a koji vuku korijen od staroslavenske riječi *trêba* = žrtva. Takvi su: *Trba*, brdo južno od Gračišća u Istri; *Traba*, selo na brdu zapadno od Berma; *Trviž*, gradić na brdu u zapadnoj Istri; *Triban*, dva gradića na brdu u Istri; *Trebišće*, vrhunac na Učki (susjedno brdo se zove Perun); *Trebičan* na Cresu; *Tribalj* u Vinodolu; *Triban* u podvelebitskom primorju; *Tribunj* kod Šibenika; *Trebnje* u Sloveniji; *Trebinje*, *Trebišnjica* i *Trebižat* u Hercegovini; rječica *Trebež* kod Siska itd.¹²

Židovski sakralni prostori

Kao lutalički narod Izraelci nisu mogli imati stalne sakralne prostore, ali se često spominju žrtve koje se prinose na nekim posebnim mjestima.

Najstariji primjer žrtvovanja koje susrećemo u Bibliji jest žrtva Kaina i Abela (Post 4, 3-5), ali se ne spominje na kojem je mjestu ta žrtva prinesena. Znamo tek toliko da je to bila primicijska žrtva, a tu već nalazimo diferencijaciju na stočare i ratare. Drugi je primjer Noina žrtva (Post 8,20-22). Tu se govori da je Noa sagradio žrtvenik, ali se ne govori na kakvom mjestu.

Abraham često žrtvuje i gradi žrtvenike, a tu su već i mjesta određenija, iako se i on stalno seli. Najprije podiže žrtvenik u ravnici kod *hrasta* More (Post 12,6-7), zatim na *brdu* između Betela i Aja (Post 12,8), pa ponovno u ravnici opet kod *hrasta* Mamre (Post 13,18). Kod tog će se hrasta zbiti i susret Abrahama s Bogom. Za Melkisedeka ne znamo na kakvom je mjestu podigao svoj žrtvenik (Post 14,18). Kad Abraham zagovara Sodomu i Gomoru pred Jahvom, to se zbiva na nekom posebnom mjestu, jer se nakon toga Abraham »vрати u svoje mjesto« (Post 18,33).

Nakon spora i sklapanja saveza s Ahimelekom, »Abraham zasadi kod Beer Šebe *tamarisk* u i ondje zazove ime Jahve-Boga« (Post 21,33). Kada pak žrtvuje Izaka, to se zbiva na *brdu* Morija (Post 22,2). Tu podiže žrtvenik, na »brdu Jahvina *proviđanja*« (Post 22,9. 14). Svoju pak ženu Saru pokapa u špilji (Post 23,19-20), koja će postati trajni grob patrijarha, a u nju će i Abraham pokopati njegovi sinovi (Post 25,9-10).

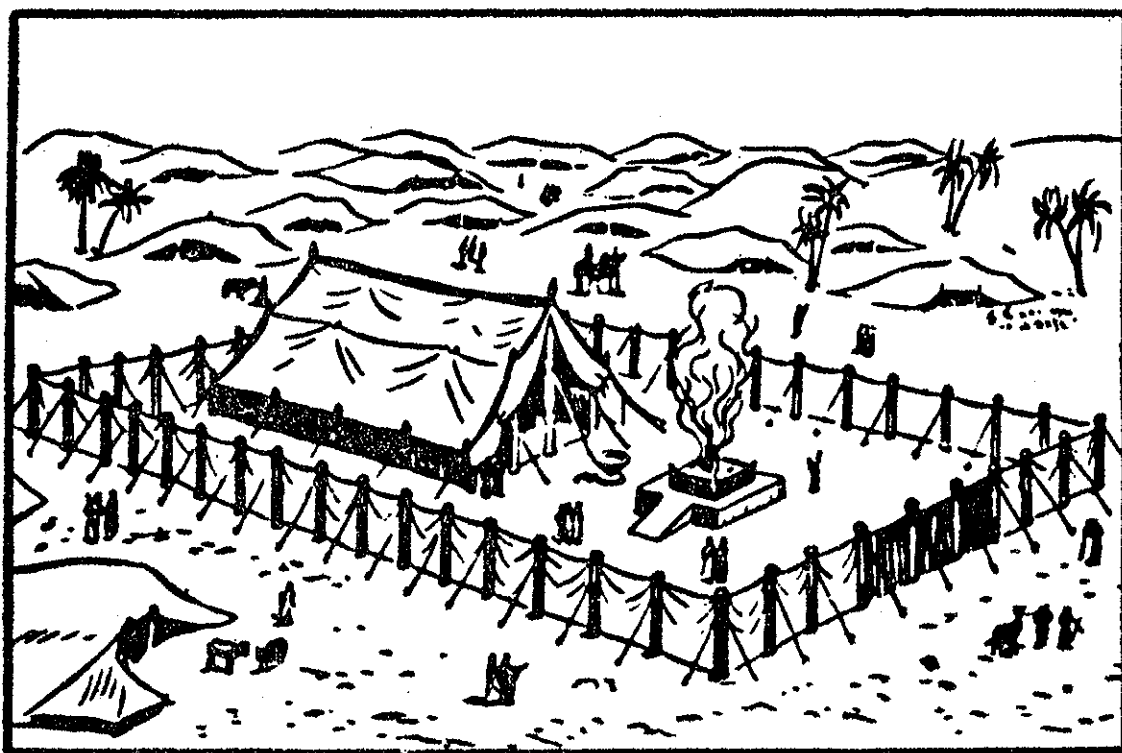
Izak podiže žrtvenik kraj *vode* u Beer Šebi (Post 26,25).

¹² Opširnije o tim nazivima vidi: A. Škopalj, o. c., *passim*.

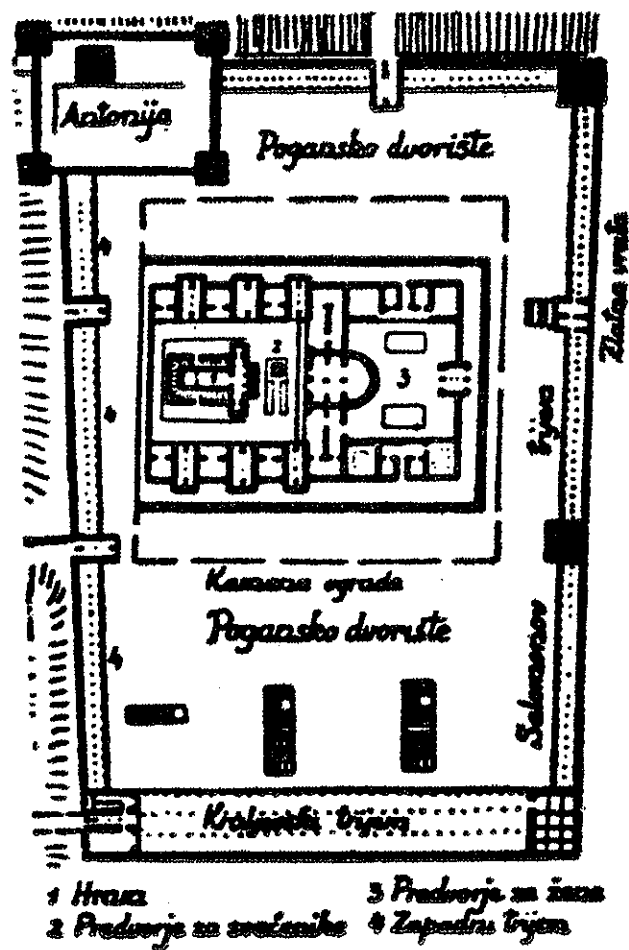
Jakov, poslije borbe s Jahvom, uspravlja kamen na kom je spavao »kao stup i po vrhu mu izlije ulje« uz riječi: »Ovaj kamen koji sam uspravio kao stup bit će kuća Božja«, i to mjesto nazva Betel, dok je ime tome gradu prije bilo Luz (Post 28, 10-22). To je prvi primjer gradnje »kuće Božje«, a istovremeno i prekrštavanja starijeg mjesta drugačijeg sadržaja. Po obliku (uspravljeni stup) to svetište podsjeća na zapadnoevropske menhire.

Izraelski narod kao lutalački, kako smo već rekli, nije ni mogao imati trajnih monumentalnih svetišta. Kada pak nakon duga lutanja ulazi u Obećanu zemlju da se tamo trajno nastani, Bog sam mu propisuje oblik jedinog svetišta koje je smio imati, najprije selećeg šatora, a zatim i zidanog hrama.

Jeruzalemski hram (2 Ljet 34-35, Ezr 5-6) kao i Salamonov hram (2 Kr 6), sagrađeni po uzoru na Sveti šator za koji je Mojsiju »nacrt« dao Jahve na Sinaju (Izl 25-27), donekle podsjeća na hramove susjednih zemalja, Egipta i Mezopotamije. Najprije je vanjski prsten zidova s trijemovima i dvorištima, od kojih je jedno bilo za pogane, druga za Židove, posebno za žene, posebno dvorište za svećenike, zatim uži krug svetišta koje je tvorila Svetinja, u koju su smjeli ulaziti odabrani svećenici, i konačno Svetinja nad svetinjama, u koju je smio samo Veliki svećenik jednom godišnje (slika 12 i 13).

Slika 12. Židovski Sveti šator. (J. Oberški.)

Slika 13. Jeruzalemski hram. (J. Oberški.)

(U slijedećem broju: Razvoj kršćanskoga sakralnog prostora)